

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КеАҚ
Әлеуметтік ғылымдар факультеті
Педагогика кафедрасы**



**«БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БУЛЛИНГ
ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ:
ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ»
Халықаралық ғылыми семинар
ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
Международного научного семинара
«ПРОФИЛАКТИКА БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»**

**Астана
20 сәуір, 2023 ж.**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ»
КеАҚ
ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ПЕДАГОГИКА КАФЕДРАСЫ**



**«БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА БУЛЛИНГ ЖӘНЕ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ
АЛДЫН АЛУ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ»
Халықаралық ғылыми семинар
ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК
Международного научного семинара
«ПРОФИЛАКТИКА БУЛЛИНГА И КИБЕРБУЛЛИНГА В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»**

**Астана
20 сәуір, 2023 ж.**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Сомжүрек Б.Ж. - ғылыми семинар төрағасы, әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы;

Асылбекова М.П. - педагогика кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., профессор;

Атемова К.Т. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Сейітқазы П.Б. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Шалғынбаева Қ.Қ. - педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Албытова Н.П. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;

Сламбекова Т.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,

Шолпанкулова Г.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор;

Жубакова С.С. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;

Жукенова Г.Б. - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент;

Махадиева А.К. - философия докторы (PhD), доцент м.а.

ЧЛЕНЫ ОРГКОМИТЕТА:

Сомжүрек Б.Ж. - председатель научного семинара, декан факультета социальных наук;

Асылбекова М.П. - заведующая кафедрой педагогики, к.п.н., профессор;

Атемова К.Т. - доктор педагогических наук, профессор;

Сейітқазы П.Б. - доктор педагогических наук, профессор;

Шалғынбаева Қ.Қ. - доктор педагогических наук, профессор;

Албытова Н.П. – кандидат педагогических наук, профессор;

Сламбекова Т.С. - кандидат педагогических наук, профессор;

Шолпанкулова Г.К. - кандидат педагогических наук, профессор;

Жубакова С.С. - кандидат педагогических наук, доцент;

Жукенова Г.Б. - кандидат педагогических наук, доцент;

Махадиева А.К. - доктор философии (PhD), и.о. доцента.

УДК 378.1
ББК 74.00
Б. 94

«Білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу: теория және тәжірибе» атты ғылыми семинар BR18574152 «Балаларға қатысты буллингтің алдын алу шараларын әзірлеу және оның өзекті аспектілерін зерттеу» тақырыбындағы 2023-2024 жылдарға арналған бағдарламалық мақсатты қаржыландыру аясында ұйымдастырылған.

Б.94 «Білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу: теория және тәжірибе». Халықаралық ғылыми семинар жинағы (Астана қ., 20 сәуір). 2023. 223– бет

ISBN 978-601-337-842-8

Жинаққа білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу шараларын әзірлеу және оның өзекті аспектілерін зерттеу мәселелері бойынша баяндамалар енгізілген.

УДК 378.1
ББК 74.00

ISBN 978-601-337-842-8

© **Формула печати, 2023**

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ҚҰРДАСТАРЫ ТАРАПЫНАН БОЛАТЫН МЕКТЕПТЕГІ БУЛЛИНГТІҢ ПРЕДИКТОРЛАРЫ

PREDICTORS OF SCHOOL BULLYING ON THE PART OF ADOLESCENTS ' PEERS

Асылбекова М. П., п.ғ.к., профессор

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.,
Қазақстан Республикасы.**

**Асылбекова Р.П. Балықты ауылы «И.Рыбалко» атындағы жалпы
орта мектеп психологі, Түркістан облысы, Қазақстан Республикасы.**

**Asylbekova M.P., candidate of Pedagogical Sciences, acting professor,
Astana, Republic of Kazakhstan.**

**Asylbekova R. P., psychologist of the general secondary school named
after I. Rybalko in Balyk village, Turkestan region, Republic of Kazakhstan.**

Аннотация. Мақалада жасөспірімдердің құрдастарына қарсы буллингтің (мектептегі буллингтің) кейбір отбасылық және қоршаған орта предикторларын қарастыру. Зерттеуге Астана, Түркістан облысы және Өскемен мектептерінен 249 адамнан тұратын 11-16 жас аралығындағы жасөспірімдер қатысты. Зерттеу барысында 11-14 жас аралығындағы ұлдар мектепте қорқытуға жиі ұшырайтыны анықталды, ал қыздар зорлық-зомбылық процесінде жәбірленушінің ауызша және әлеуметтік құрбандықтарын қолданатын «агрессор» ретінде жиі әрекет етеді. Ата-аналардың агрессиясының жоғары деңгейі мен жүйелі зорлық-зомбылық пен құрдастарын құрбан ету ықтималдығы арасында байланыс бары анықталды. Балалардың пікірінше, оларды мектеп ортасында қорлаудан қорғайтын құралдардың тізімін анықтау қажеттілігі туындады. Авторлар мектептегі буллинг мәселесін жан-жақты әлеуметтік-психологиялық контексте кеңінен қарастыру қажеттілігін дәлелдейді.

Annotation. The article considers some family and environmental predictors of bullying (school bullying) by adolescents against their peers. The study involved teenagers aged 11-16 from 249 people from schools in Astana, Turkestan region and Ust-Kamenogorsk. The study found that boys aged 11-14 are more likely to be bullied at school, while girls often act as "aggressors" who use verbal and social sacrifices of the victim in the process of violence. It was found that there is a connection between the high level of aggression of parents and the likelihood of systematic violence and victimization of peers. In the opinion of children, there was a need to determine a list of means that would protect them from bullying in the school environment. The authors argue the need for a broad consideration of the problem of school bullying in a comprehensive socio-psychological context.

Кілттік сөздер: буллинг, құрбан, зорлық-зомбылық, қорқыту, жәбірленуші, предикторлар.

Key words: bullying, victim, violence, bullying, victim, predictors.

Балаларға қатысты буллинг (зорлық-зомбылық) туралы Дүниежүзілік баяндаманың деректеріне сүйенетін болсақ, әлемдегі әрбір оныншы заманауи оқушы білім беру ортасында зорлық-зомбылыққа ұшырайды және бұл көрсеткіш, өкінішке орай, жыл сайын өсіп келеді деп айтуға болады. Әртүрлі деңгейдегі және типтегі білім беру ұйымдарындағы буллинктің жиілігі мен жүйелілігі статистикалық мәліметтер бойынша әртүрлі елдерде, тіпті бір елдің ішіндегі өңірлерінде қарама-қайшылығымен ерекшеленеді. Соңғы жылдары әлемнің 27 елінде мектептегі буллинг мәселесіне жүргізілген зерттеулерде Австрия «көшбасшы» болып табылады, себебі 11-15 жас аралығындағы австриялық ұлдардың 22% -ы мектепте буллингке ұшырайды екен. Ең төменгі көрсеткіш 4% Швецияда тіркелген. Бұл зерттеу мектептегі зорлық-зомбылыққа қатысты жағдайды тек 11-15 жас аралығындағы ұлдарға ғана көрсетеді, бірақ ЮНИСЕФ мәліметтері бойынша, 2020 жылы Қазақстанда балалардың 63%-ы зорлық-зомбылық пен кемсітушілікке куә, 44%-ы құрбан, 24%-ы мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік әрекеттерін жасады. Қазақстанда қорқытудың нақты статистикасын анықтау іс жүзінде қиын мәселе, өйткені мектеп әкімшілігі буллинг жағдайларын жасыруды жөн көреді [1].

Көптеген шетелдік зерттеулерге сәйкес, мектеп оқушылары арасында буллинг және кибербуллинктің перикторлар деңгейі 9-49% құрайды (Carlyle & Steinman, 2007; Greenleaf et al., 2014; Griffiths, Wolke, Page, & Horwood, 2006; Ringwalt & Shamblen, 2012; Wang, Iannotti, & Nansel, 2009; Wang, Iannotti R.J. & Luk J.W. 2010) [2; 3; 4; 5; 6; 7]. Әлемдік зерттеулерде буллинг туралы зерттеулер жеткілікті мөлшерде қол жетімді, бірақ Қазақстанда олар әлі жеткілікті зерттелмеген. Цифрлардағы мұндай айырмашылық әр түрлі елдердегі зерттеу әдіснамаларының айырмашылығымен, сондай-ақ мектептегі құрдастарының арасындағы «буллинг» және «жеке жанжалды жағдай (қақтығыс)» ұғымдарын қарастырылуы мүмкін.

«Мектептегі қақтығыс (буллинг)» «жанжал», «виктимизация», «зорлық-зомбылық», «агрессия» ұғымдарынан өзара ерекшеленеді, өйткені оқшаулау және қорқыту мақсатында білім алушыға жасалған жүйелі (мысалы аптасына бірнеше рет) шабуылдар жеткілікті уақыт бойы объективті түрде бар болып табылады. Мектептегі буллинкті зорлық-зомбылық пен жәбірлеуді басқа көріністерінен ажырату үшін көптеген авторлар қатысушылар ұстанымының ассиметриялылығын (агрессор мен құрбанның айырмашылығы), әдейі (болып жатқан оқиғалардың кездейсоқтығы), құрбанды виктимизациялаудан (өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, қорлану), топтық динамиканың болуын көрсетеді (буллинг - бұл қылмыскер, құрбан, бақылаушы және т.б. топтық процесс), қайталанушылық (бірнеше рет орын алады) [8; 9; 10].

Мектеп оқушыларының арасында балалар келесідей санаттарға бөлінеді:

- оқушылардың бірін қорлауға бастамашы болатын буллинкті қозғаушылар (басшылар);
- оларға біреу бастамашы болған кезде қорлауға қосылатын ізбасарлар;

– зорлық-зомбылық процесіне белсенді араласпайтын, бірақ қорлауды өзінің эмоционалды мақұлдауымен, құрбанды қорғау мақсатында араласпай бақылайтын және бақылаушылар («үн-түнсіз қолдау тобы»);

– Жүйелі түрде қорлауға және мазақтауға ұшырайтын буллинг құрбандарының саны [11; 12].

Бүгінгі таңда шетелде мектеп ортасында буллингтің таралу себептерін ашатын көптеген зерттеулер жүргізілген. Буллингтің түрлі факторларының арасында агрессорлар мен құрбандардың жеке ерекшеліктері де байқалады [13] және отбасынан агрессияны құрдастарымен өзара қарым-қатынасқа көшіруге әкеп соғатын отбасылық факторлар және «булль» рөліне кіруге де, өзі үшін «құрбан» рөлін қабылдауға да әсер ететін қолайсыздықтың орта факторлары [14]. Бұл дискретті емес, әлеуметтік-орта көзқарас тұрғысынан интеграцияланған зерттеулер әр түрлі факторлар мен предикторлардың жасөспірімдер арасында оның қалыптасуы мен таралуына қосқан үлесін анықтау үшін осы құбылысты қарастырады. Бұл мақалада әлеуметтік психология әдіснамасы арқылы «мектеп ортасында буллинг» феноменінің кешенді зерттеулерінің тапшылығын толықтыру мақсаты жүргізілуде.

Буллинг мектеп ортасында әр түрлі көрініс табуда. Мектеп ортасында, сыныптастары арасында буллингтің қалай көрінетінін анықтауға мүмкіндік беретін көптеген сауалнамалар, диагностикалық әдістемелер жүргізілді. Мысалы, «буллинг – құрылымын» анықтауға арналған Е.Г. Норкина сауалнамасы әзірленді, виктиділік мінез-құлық тенденциясын зерттеу әдістемесі және С Хобфоллдың тұлғалық сауалнамасы.

Мектептегі буллингтің тағы бір маңызды ерекшелігі - бұл құбылыс 11-13 жас аралығындағы балалар арасында жиі кездеседі. Жасы ұлғайған сайын мектептерде құрдастарын қорлау жағдайларының қарқындылығы мен жиілігі төмендей бастайды. Осылайша, жасөспірімдік шақ - бұл мектепте буллингтің пайда болуының қауіп факторы болып табылады. Егер сіз осы заңдылықтың себебі туралы сұраққа жауап беруге тырыссаңыз, жасөспірім әлеуметтік қолдау мен мақұлдауды күтумен бірге автономия мен тәуелсіздікке деген жиі қарама-қайшы, екіұшты ұмтылыстармен сипатталатынын есте ұстаған жөн. Бұл ата-аналармен жақын, сенімді қарым-қатынасқа қарамастан, осы жаста олармен ауыр және жиі қақтығыстар басталатындығынан көрінеді. Дәл осындай заңдылықтар құрдастарымен қарым-қатынаста байқалады. Көптеген зерттеушілер бұл жаста балалар айналасындағылардың қолдауын әлдеқайда аз қабылдайтынын, жақындары олардың өміріне әлдеқайда аз қатысатындай сезінетінін атап өтті. Бұл жаста анықтамалық қауымдастықтардан (отбасылар, достық топтар) «агрессияны тарату» факторы өте маңызды болады.

Айта кету керек, мектеп ортасында қорқыту сияқты құбылыс пайда болған антипатияның немесе «агрессор» мен «жәбірленуші» арасында туындаған қақтығыстың нәтижесінде ғана пайда болмайды. Біз буллингті көптеген факторлардың (жеке, отбасылық, қоршаған орта) әсерінен туындайтын кең әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде түсінеміз, онда көптеген топшілік процестер ұсынылған (тікелей немесе жанама)

адамдардың бүкіл тобы (соның ішінде сыртқы бақылаушылар, тәрбиешілер, ата-аналар және т.б.) қатысады.

Біздің ойымызша, әлеуметтік психологияның әдіснамалық позицияларынан қорқытудың пайда болуын Ури Брофенбреннердің экологиялық жүйелер теориясына сүйене отырып түсіндіруге болады. Бұл теорияға сәйкес, кез-келген адамның мінез-құлқы, кез-келген жүйенің өкілі (бұл жағдайда мектеп), сол жүйедегі басқа адамдардың мінез-құлқына әсер етеді [15].

Мысалы, ағылшын зерттеушісі Кейт Салливан өзінің «Анти-буллинг жөніндегі басшылық» кітабында «пульсация әсерін» сипаттады, ол арқылы мектеп ортасында буллинг пайда болады. Суға тасталған тас сияқты, айналасына пульсирлейтін, шоғырланған толқын-толқындарды тарататын, мектепте бір оқушының екіншісіне қатысты мазақтауы мен жарақаттануы да көптеген адамдар мен кіші жүйелерді өз айналымына басып алады. Бұл жағдайға буллингке қатысушылардың өздері де, бақылаушылар да, ата-аналар да, ұстаздар да қосылады [16].

Құрбысын буллинг жағдайында зорлық-зомбылықтың құрбаны жеке оқушы болады. Екінші деңгейде буллинг процесіне құрбан болған оқушылардың ата-аналары мен отбасылары тартылады. Әрі қарай, бұл процесс осындай зорлық-зомбылыққа куә болғандарға да әсер етеді (сыныптастары немесе тіпті басқа сыныптардың оқушылары), олар қорқыту туралы, қылмыскерлердің жазасыздығы туралы естиді. Бұл қорқыныш, алаңдаушылық және қауіпсіздік сезімін тудыруы мүмкін, сондай-ақ жәбірленушіге көмектесе алмау, қорқытуды тоқтату мүмкіндігінің жоқтығынан ұялу сезімі пайда болуы мүмкін.

Біздің зерттеуіміз Айзен мен Мадденнің «жоспарланған әлеуметтік мінез-құлық» тұжырымдамасына негізделеді, ол мектепте зорлық-зомбылықтың пайда болу процесін түсіну жүйесіне жақсы енеді. Авторлардың пікірінше, басқа адамдарға қатысты мінез-құлық үш факторға байланысты: қандай да бір құбылысқа көзқарас; субъекті бөлетін топтық нормалар; болжамды мінез-құлық бақылауы [17]. Біздің көзқарасымызша, жоспарланған мінез-құлық теориясы аясында, буллинг жағдайында факторлардың бұл топтары келесідей:

- сыныптастарын қорлауға қатысты адамның жеке сенімі (әдетте буллингке көзқарасы);

1) субъективті нормалар мен құндылықтар, мінез-құлық стандарттары (құндылықтарды зақымдау қолайлы немесе қолайсыз) референттік әлеуметтік топ: достар, ата-аналар және т.б.);

2) мінез-құлық бақылауы предикторы (оқушының қорлау нәтижесінде оны не күтіп тұрғанын ұсынуы; ол жазалана ма, тоқтатыла ма; осы мінез-құлыққа қандай сыртқы факторлар әсер етуі мүмкін).

Ұсынылған бұл екі теориядан да (экологиялық теория және жоспарланған мінез-құлық моделі), мектептегі қорқыту (буллинг) оқушының жеке ерекшеліктерінің нәтижесі және сонымен бірге қоршаған орта факторларының әсерінен (референттік топтардың нормалары, ережелері мен құндылықтары) көрінеді. Әлеуметтік ортаның осы факторларының барлығы

білім беру кеңістігінің қауіпсіздігінің құрылымын құрайды, сондықтан біздің зерттеуімізде жасөспірімдердің мектепшілік климатты қалай қабылдайтынын қарастырамыз, бұл құрдастар арасындағы буллингтің жиілігі мен таралуында көрінеді. Біз сондай-ақ жасөспірімдердің буллингке қалай қарайтынын, бұл құбылыс туралы қандай түсініктері мен жеке тәжірибесі бар екенін қарастырамыз. Зерттеудің міндеттеріне отбасылық қатынастардың әсер ету факторларын және оқушылар қабылдаған білім беру ортасының қауіпсіздігін талдау кіреді.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты - әлеуметтік-психологиялық сауалнама мен диагностика нәтижесінде жас жасөспірімдер арасындағы мектептегі буллингтің әртүрлі көріністерін талдау және сипаттау. Осы мақалада ұсынылған зерттеудің міндеттері:

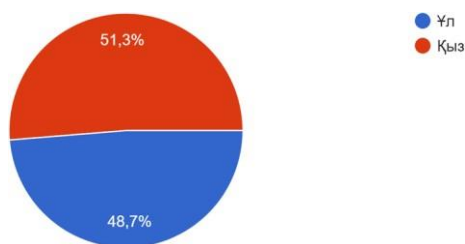
Астана, Түркестан облысы және Өскемен мектептеріндегі жасөспірімдер арасындағы құрдастарына қарсы буллингтің ерекшеліктерін зерттеу;

- агрессия мен құрбандықтың көрінісіне байланысты отбасылық факторларды, атап айтқанда ата-аналармен қарым-қатынасты, сиблингтермен өзара әрекеттесуді, тәртіп жүйесін, жазаны және отбасын қолдауды зерттеу;

- мұғалімдермен қарым-қатынастың, жалпы мектеп ортасының қауіпсіздігінің мектептегі қорлаудың жиілігі мен сипатына әсер ету факторларын анықтау.

Біздің зерттеуіміз үшін буллингтің жыныстық және жас ерекшеліктерін қарау, осы құбылыстың аймақтық ерекшеліктерін анықтау маңызды болды.

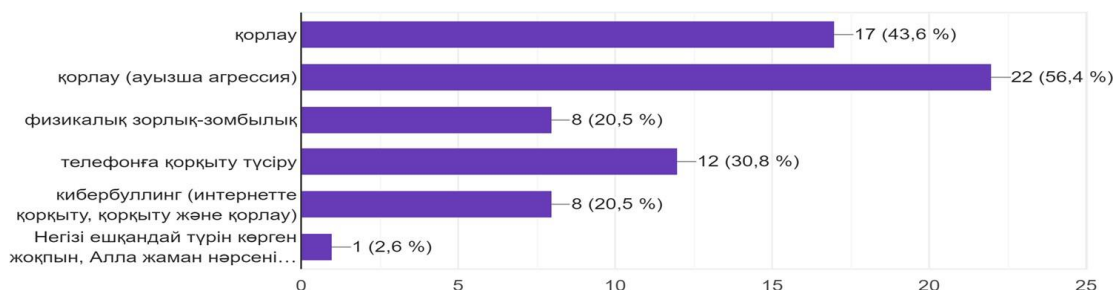
Зерттеу Астана, Өскемен және Түркестан облысындағы мектептер негізінде жүргізілді. Зерттеуге 249 адамнан тұратын 11-16 жас аралығындағы жасөспірімдер қатысты. Жынысы бойынша үлгі ұлдардың 46% және қыздардың 54% құрайды.



Зерттеуде отбасы мәртебесі (толық, толық емес, көп балалы және т.б.), сиблингтердің болуы, отбасының әлеуметтік мәртебесі (жұмысшылар, қызметкерлер, жеке кәсіпкерлер), отбасындағы көзқарас, баланың мәртебесі сияқты сипаттамаларды ескеретін авторлық әлеуметтік-психологиялық сауалнама қолданылды.

Буллингті зерттеу үшін «сыныптағы буллингті бағалау» сауалнамасы (авторы С.В. Кривцова), «сыныптағы жағдай» сауалнамасы (авторы С.В. Кривцова) [13], құрдастарын құрбан ету шкаласы (И.А. Фурмановтың бейімделуінде), ата-ана мен бала қақтығысындағы мінез-құлық тактикасының шкаласы (И.А. Фурмановтың бейімделуінде) [18]. Буллингтің «жасырын» жағдайларын анықтау үшін сандық және сапалық талдау және кейбір мұғалімдермен әңгімелесу жүргізілді.

Жасөспірімдер арасындағы мектептегі буллингтің ерекшеліктері, зерттеу нәтижелері бойынша 11-16 жас аралығындағы ұлдар мектептегі қорлаудың құрбаны болады, бірақ сонымен бірге қыздар агрессияның жеке (бір реттік) көріністерін жиі сезінеді (вербальді және әлеуметтік), көбінесе өз жынысы тарапынан.

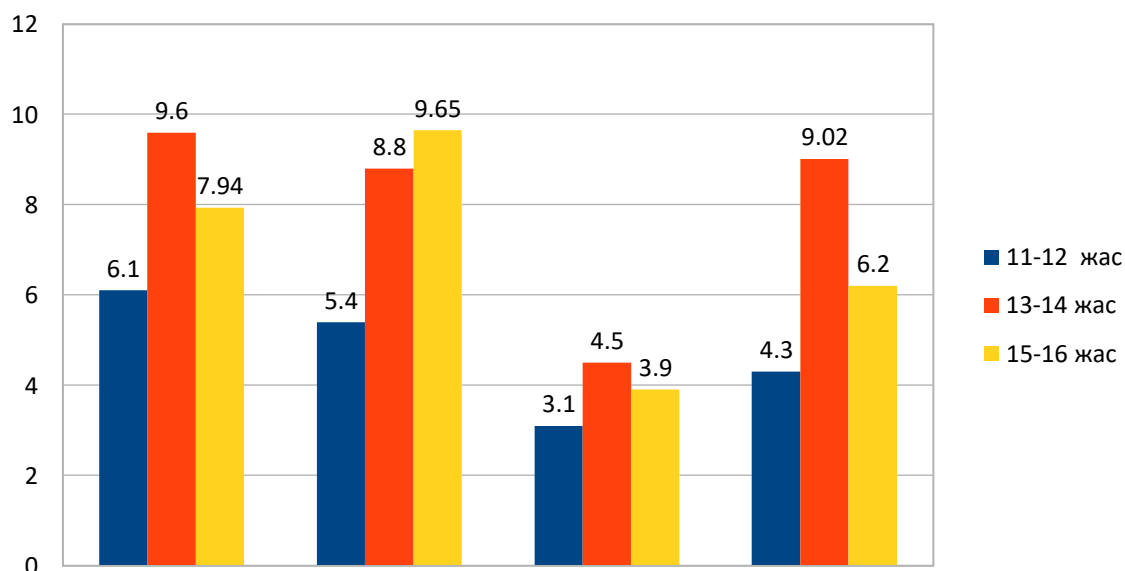


Сурет 1. Зорлық-зомбылықтың қандай түрімен таныссыз?

Суретте сипатталған іріктеменің басым бөлігі (қыздар мен ұлдар) өздерінің сыныптас ұл-қыздарын вербальдық жәбірлеуге бейімділігін көрсетеді, қыздардың өздерінің сыныптас қыздарының вербальдық буллингіне қатысуы сәл сирек кездеседі. Біздің іріктемемізде қыздар зорлық-зомбылық жағдайында ұлдарға да, қыздарға да қатысты көбінесе агрессор болады; ұлдар көбінесе вербалды виктимизацияны және құрбанның меншігіне шабуыл жасауды пайдалана отырып, ұлдарды қорқытады.

Сурет 2. Мектептегі буллинг жағдайындағы жасөспірімдердің сезімдері

Құрдастары тарапынан буллингке, мазақтауға, қорлауға төзуге тура келді ме деген сұраққа оқушылардың 17,3% «жиі»; 29,8% «тек кейде»; 44,3% «ешқашан»; 8,6% «өте жиі» деп жауап берген. Оқушылардың 8% -дан астамы ұзақ уақыт бойы буллингтің құрбаны болғанын көрсетті. Көбінесе оларға қатысты психологиялық қуғын-сүргін, әлеуметтік оқшаулау (ескермеу, елемеу), олардың меншігіне шабуыл жасау неғұрлым сирек және өте сирек физикалық агрессия қолданылады. Мектептегі буллинг жағдайында пайда болатын жауап сезімдерінің ішінде балалар ренжу, ашу, жоғалу, кек алу ниетін және т.б. атап өтті (3-сурет).



Сурет 3. Мектептегі буллинг жағдайындағы жасөспірімдердің жас ерекшелігіне байланысты көрінісі.

Жас жасөспірімдердің 9,6%-ы бопсалаудың құрбаны, ал 4%-ы мектепте. Әңгімелесу барысында оқушылардың 46%-ы бұл туралы ешкімге айтпағанын, 36%-ы ата-аналарына, 18%-ы достарына айтты. Мектепте бопсалауға ұшыраған бірде-бір бала бұл туралы мұғалімге немесе мектеп психологына айтқан жоқ. Мұғалімдердің өздері буллинг жағдайын байқап, балаға көмектесу үшін осы процеске қатысқан жағдайлар анықталды. Зерттеу барысында құрдастарының жасөспірімдерге қарсы қорқытудың аймақтық ерекшелігі де анықталды. Сыныптастарының қауіпсіздігі мен төзімділігін сипаттайтын ең қолайлы жағдай Өскемен қаласында байқалады, ал Түркестен облысында мектептегі қорлау мен қорқыту құбылыстары статистикалық тұрғыдан жиі кездеседі (Астана қаласымен салыстырғанда үш есе жиі). Түркестан облысының зерттелген мектептерінде ұлдар тарапынан ұлдарға қатысты қорқыту 2 есе жиі кездеседі (Астана және Өскемен қалаларымен салыстырғанда). Өскемен және Ақмола облысында қыздар қыздарға агрессияны жиі көрсетеді, ұлдарға қатысты аз. Астанада қыздардың қыздарға қатысты қорқыту жағдайларының тек 7%-ы және ұлдарға қатысты 3%-ы тіркелген.

Отбасы ерекшеліктері және буллингтің отбасылық предикторлары:

Нәтижелерді талдаудың бірінші кезеңінде біздің алдымызда сұралып отырған балалардың қандай отбасыларда, қандай тәрбиелік дәстүрлермен өмір сүретінін талдау міндеті тұрды. Сауалнамаға қатысқан оқушылар толық емес отбасыларда және балалардың көбі ата-әжелерімен бірге тұруы немесе олардың қарауында болуы назарға алынды. Сауалнамаға қатысқан балалардың отбасының әлеуметтік мәртебесі:

- жартылай отбасы-48%;
- қызметкерлердің отбасы-25%;
- жеке кәсіпкерлер мен кәсіпкерлердің отбасылары-27%.

Отбасындағы қарым-қатынасты балалар 42% жағдайда тыныш және тату деп сипаттайды; жасөспірімдердің 46%-ы қақтығыстар мен жанжалдардың болуын атап өтеді. Балалардың 6%-ы отбасындағы шиеленісті қатынастар туралы айтады, ал мектеп оқушыларының 2%-ы өз отбасыларындағы конфликтілі қатынастарға шағымданады. Отбасы ішіндегі жазаларға келетін болсақ, балалардың 82%-ы моральдық және психологиялық тұрғыдан жазаланады деп мәлімдейді, шамамен 9%-ы ата-аналарының жазаларында әсер етудің физикалық әдістерін атап өтеді, ал балалардың тек 8%-ы ешқашан жазаланбайды дейді. Дене жазасына байланысты мәселелерді талқылау кезінде оқушылардың 13%-ы, жағдайдан жағдайға қарай, оларға үйде дене жазасы қолданылатынын айтады (ұлдарға қыздарға қарағанда 3 есе көп). Оқушылардың 54% дене жазалары өте сирек (жылына бір реттен жиі емес) қолданылады дейді. Балалардың 31% -ы ата-анасынан ешқашан дене жазасын алған емес. Балалардың 3%-ына қатысты ата-аналар өте жиі және қатаң дене жазаларын қолданады. Бір қызығы, оқушылардың 14%-ы отбасында жазаның әділетсіз және абыройсыз қолданылғанын айтады.

Жазалауды көбінесе анасы (жағдайлардың 67%), әкесі (26%), аға-әпкелері (7%) тарапынан жазаланады. Ата-әжелердің отбасындағы балаларды жазалауы өте сирек кездеседі. Жасөспірімдер, олардың жауаптары бойынша, өтірік, дөрекілік, балағат сөздер, мектептегі пәндер бойынша төмен бағалар, телефон мен гаджеттерге шамадан тыс құмарлық, бағынбау, жалқаулық, бастамашылдық, орындалмаған үй тапсырмасы, ата-ананы құрметтемеу, бауырлармен жанжал, қыңырлық және «жаман мінез-құлық» үшін жазаланатынын атап көрсетті. Ата-аналардың жиі кездесетін тактикаларының ішінде түсіндіруді (34%), мадақтауды және қолдауды (30%), марапаттау мен көтермелеуді (12%), балағаттау және физикалық жазаны (18%), тыйым салуды және айыруды (6%) қолданады.

Отбасылық факторларды егжей-тегжейлі қарастыру қажет етеді, өйткені көптеген зерттеулер көрсеткендей, отбасы ішіндегі қарым-қатынас жасөспірімнің құрбан болуына, оларда агрессияның жасырын түрлерінің, реніштердің пайда болуына әкеледі, олар көбінесе өз құрдастарымен қарым-қатынаста көрініс табады [9; 13; 16]. Сондай-ақ, ана тарапынан дене жазасына немесе психологиялық қысымға ұшыраған балалар көбінесе мектеп ортасында ұлдарға физикалық агрессияны білдіретін агрессорларға айналады. Әкесі тарапынан қатаң тәртіп, сондай-ақ бала қажеттілігінің предикторы болып, сыныптас баланың дене күшінің көмегімен виктимизациялануы мүмкін.

Мектептегі буллингке қатысу қаупін азайтуы мүмкін ең қолайлы білім беру стратегияларының ішінде отбасының барлық мүшелерінің тәртібін атап өтуге болады, бұл баланың өзін ренжітпеуіне, әлеуметтік оқшауланбауына және оның меншігіне шабуыл жасауға жол бермеуіне байланысты болмақ.

Мектеп ортасындағы буллинг процесін іске қосатын маңызды фактор білім беру ортасы өзінің, оның қатысушыларының сипаттамасы болып табылады. Біздің зерттеулеріміздің келесі саласында біз бұл процеске педагогтарды қосу факторын, сондай-ақ бала үшін жалпы білім беру ортасының қауіпсіздігін қарастырдық.

Сонымен, сауалнама нәтижесінде оқушылардың 19%-ы мұғалімдер тарапынан буллингтің (қорқытудың) құрбаны болды, мұғалімдердің сирек (оқшауланған) шабуылдары оқушылардың 47%-ы байқады, 34%-ы мұғалімдер оларды ешқашан қорламағанын айтты.

Мұғалімнің сыныптағы баланы буллинг жағдайында қаншалықты көмекші және қорғаушы бола алатындығы туралы сауалнаманың нәтижелері де өте өкінішті болды. Балалардың тек 56%-ы мұғалімдер қандай да бір жолмен әрекет етіп, қорқытуды тоқтатуға тырысады деп жауап берді, балалардың 38% -ы мұғалімдердің «не болып жатқанын байқамауға тырысады», «назар аудармайды», «бұған көз жұмады», ал кейбіреулері тіпті қақтығыстарды «отқа май құю» арқылы қоздырады (сондықтан 6% жауап берді).

Дегенмен, балалардың 2%-ы мұғалімдердің оқушыларға дене жазасын жиі қолданатынын атап өтті (ұру, итеру және т.б.), ал 6%-ы оқушыларға қатысты мұғалімдердің физикалық агрессиясының эпизодтық шашырауы туралы айтты. Бұл факт мектептегі өзара әрекеттесу процесінде мұғалімдер өз оқушыларына тарататын агрессияны білдіру модельдері туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Жалпы, білім беру ортасының қауіпсіздігі сыныптағы психологиялық климатқа қанағаттанумен тікелей корреляциялық байланысқа ие екені айқын.

Алайда, мектеп оқушыларының 21%-ы өз сыныптарында құрдастарының қорлауынан көмек пен қорғауды қажет ететін оқушылар аз, ал 61%-ы мұндай балалардың бар екенін, бірақ олардың бірліктері бар екенін атап өтті. Жас жасөспірімдердің 18%-ы өз мектебі мен сыныбында мұндай балалар жоқ деп мәлімдейді. Оқушыларға жүргізілген сауалнама нәтижесі көрсеткендей көптеген балалар мектептегі қорлау фактісі туралы ешкімге айтқысы келмейді.

1-кесте

Ұлдар мен қыздардың буллинг фактілері туралы айтқысы келетіні туралы жауаптары (%)

«Мектептегі буллинг фактілері жайлы кімге айтар едің»	Қыздар	Ұлдар
анама	42,3	14,8
әкеме	24,1	17,4
досыма (сыныптас)	25,3	28,4
досыма (мектептегі емес)	17,4	13,2
мұғалімге	9,8	13,1
аға, әпкеме	13,4	5,8
ата-әжеме	11,5	2,0
психологке	3,7	0,9

ешкімге	10,3	27,3
---------	------	------

Осылайша, ұлдардың 27%-ы және қыздардың 10%-ы қорқыту фактісі туралы тіпті жақын туыстарына да айтпайды. Ұлдар өз проблемалары туралы ата-аналарына қарағанда достарына айтуға дайын. Білім беру ұйымындағы заманауи психологиялық қызмет үшін маңызды көрсеткіш-қыздардың тек 3,7%-ы және ұлдардың 0,9%-ы мектеп психологынан көмек сұрайтыны. Өкінішке орай, нәтижелер жасөспірімдердің мектеп психологы мен тәрбиешісіне құрдастарының агрессиясына қарсы тұру мәселелерінде төмен сенімін көрсететіндігі анықталды.

Біздің ойымызша, буллингтің көрінісі жеке және әлеуметтік-экологиялық факторларға назар аудара отырып, кеңірек әлеуметтік-психологиялық контексте қарастырылуы керек. Бұл жас жасөспірімдерді құрбан ету процесін теңестіру тетіктерін анықтауға, олардың құрдастарына қатысты мінез-құлқын түзету жолдарын анықтауға, мектепшілік өзара әрекеттесуде көрінетін агрессия деңгейін төмендетуге көмектеседі.

Қорытындылай келгенде, 1) Мектептегі буллинг құрдастар арасындағы жеке қақтығыстардан ерекшеленеді және қатысушылардың позицияларының ассиметрлігімен (агрессор мен жәбірленушідегі билік айырмашылықтары), қасақана болуымен (кездейсоқ емес), жәбірленушіні құрбан етумен (өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, қорлау), топтық динамиканың болуымен көрінеді (буллинг - бұл зорлық-зомбылық жасаушы, жәбірленуші, бақылаушы және т.б.), қайталану (бірнеше рет орын алады). Қорқытуды зерттеу әдістемесіне экологиялық жүйелерінің теориясы негізделуі мүмкін.

- Өкінішке орай, жасөспірімдер арасында мектептегі буллинг кең тараған құбылыс екенін айтуға тура келеді. Біздің зерттеуімізде 13% ұлдар мен 8% қыздар өздерін буллинг құрбаны деп атады. Балалардың 17%-ы сыныптастары тарапынан буллинг пен қорлаудың жиі құрбаны болғанын, 8,6%-ы оларға қатысты зорлық-зомбылық бірнеше рет ұйымдастырылғанын айтты.

- Құрдастарына қатысты құрбандықтың барлық түрлері (физикалық, ауызша, әлеуметтік, мүлікке шабуыл) ұлдарға қатысты жиі кездеседі. Сонымен қатар, қыздар көбінесе бұқаларға айналады (бұл әсіресе ауызша қорлау мен сыныптастарының әлеуметтік оқшаулануына қатысты).

- Мектеп оқушыларының қиналуы жағдайында жасөспірімдер ренжіп, ашуланып, жоғалып кетуге ниет білдіріп, жек көреді. Осындай қатты ішкі күйзелістер кезінде балалар өз қасіреттерін ересектермен (әсіресе ұлдармен) бөлісуге дайын емес және өкінішке қарай, мұғалім мен мектеп психологынан көмек алуға ұмтылмайды. Қыздардың 10%-ы мен ұлдардың 27%-ы ешкіммен кеңеспей, қолдау көрсетпей, жалғыз өзі мектептегі зұлматты бастан кешіруді жөн көреді.

- Кейбір аймақтық ерекшеліктер анықталды. Зерттеуге қатысқан үш аймақтың ішінде (Астана, Туркестан облысы, Өскемен) буллинг көріністері Туркестан маңындағы мектептерде жиі кездеседі. Бұл құбылыс Астана қаласының мектептерінде ең аз кездесті.

2. Отбасылық қатынастар мен отбасындағы жағдай қорқытудың көрінісіне әсер етеді. Үйде жас жасөспірімдердің 13% - ы қатаң жазаланады, соның ішінде физикалық зорлық-зомбылық. Көбінесе балалар бұл жазаларда әділетсіздік сезінеді, нәтижесінде жасырын дұшпандық пен агрессия пайда болады, олар кейіннен құрдастарына шығарады. Ата-аналар мен сиблингтердің қатыгездігі сыныптастарын өз мүліктеріне шабуыл жасау арқылы улайтын жасөспірімдердің агрессивтілігінің артуына әсер етеді, бұл басқа балалардың физикалық және ауызша құрбан болу ықтималдығын арттырады.

- Жасөспірімдердің жауаптары бойынша ата-аналары физикалық ықпал ету шараларын қолдана отырып, өтірік айтқаны, дөрекілігі, әдепсіз сөзі, мектеп пәндері бойынша төмен бағалары, «нашар мінез-құлқы», телефон мен гаджеттерге шамадан тыс әуестігі, тыңдамағаны, жалқаулығы, ынтасыздығы, жасалмаған үй тапсырмасы үшін жазалайды үлкендерді құрметтемеу, аға-інілермен және апалы-сіңлілермен ұрыс-керіс жасау, «жаман мінез» үшін жазаланатынын. Осылайша, әділ емес агрессия балалардың төзімділігін төмендетеді, мектеп өмірінің әр түрлі жағдайларында жол іздейтін жауап негізсіз агрессияны тудырады

- Сиблингтермен нашар қарым-қатынас, ағайындар мен апа-сіңлілер тарапынан психологиялық қатыгездік көбінесе мектеп ішіндегі өзара іс-қимылда психологиялық қысым мен оқшаулаудың құрбаны болатын жасөспірімнің вербалды виктимизациясының жоғары деңгейін алдын ала анықтайды. Алайда, ата-аналардың мектептегі зорлық-зомбылық жағдайындағы қатыгездігі «булль» (агрессор) рөлін таңдаудың предикторына, ал сиблингтердің қатыгездігі - «құрбан» рөлінің предикторына айналады.

3. Зерттеу нәтижелері білім беру ортасының сипаттамалары жасөспірімдер арасындағы буллингтің көрінісіне де әсер ететінін көрсетті.

- Сауалнамаға сәйкес, мұғалімдер кейде балаларға агрессияның жоғары деңгейін, соның ішінде физикалық деңгейін көрсетеді деп айтуға болады, бұл жәбірленушілерге қорқыту жағдайында мұғалімдерден көмек сұрауға негіз бермейді, ал агрессорларға, керісінше, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа мүмкіндік береді. Мектеп оқушыларының 56%-ы мұғалімдер мектептегі буллинг жағдайына жауап бермейді деп жауап берді, ал 6%-ы мұғалімдер бұл қақтығыстарды қоздыруы мүмкін екенін айтты. Жалпы, іріктеме бойынша балалар мектептегі буллинг жағдайында мектеп психологына деген сенімнің төмен деңгейін көрсетеді.

Буллинг сияқты құбылысқа қарсы факторлардың ішінде жасөспірімдер мыналарды: 1) зорлық-зомбылық жасаушылардың (агрессорлардың) қатыгез жазасы; 2) мектептің, әкімшіліктің, мұғалімдердің нақты әрекеттері; 3) оқушылардың жеке қасиеттерінің өзгеруі; 4) ата-аналарды жауапқа тарту. Буллингтің құрбандары деп жауап берген ұл-қыздардың көпшілігі жарақат жағдайында ешкім де, ештеңе де көмектесе алмайды деген фаталистік ұстанымдарын білдіреді.

4. Мектеп ортасында буллингке қарсы іс-қимылдың модельдері мен тетіктерін әзірлеуге кешенді әлеуметтік-психологиялық көзқарас қажет, ол

жасөспірімдерді виктимизациялау процесіне әсер ететін жеке, отбасылық, шағын орта және әлеуметтік факторлардың барлық жиынтығын ескеруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. UNICEF(2015). Annual report: Kazakhstan. Located at:https://www.unicef.org/about/annualreport/files/Kazakhstan_2015_COAR.pdf
2. Carlyle K.E., Steinman K.J. (2007). Demographic differences in the prevalence, Co Occurrence, and correlates of adolescent bullying at school. *Journal of School Health*, 77 (9) (2007), pp. 623-629, 10.1111/j.1746-1561.2007.00242.x
3. Greenleaf C., Petrie T.A., Martin S.B. (2014). Relationship of weight-based teasing and adolescents' psychological well-being and physical health. *Journal of School Health*, 84 (1) (2014), pp. 49-55, 10.1111/josh.12118
4. Griffiths L.J., Wolke D., Page A.S., Horwood J.P. (2006). Obesity and bullying: Different effects for boys and girls. *Archives of Disease in Childhood*, 91 (2) (2006), p. 121, 10.1136/adc.2005.072314
5. Ringwalt C., Shamblen S. (2012). Is there an association between adolescent bullying victimization and substance abuse? *Journal of Drug Education*, 42 (4) (2012), pp. 447-467, 10.2190/DE.42.4.e
6. Wang J, Iannotti RJ, Nansel TR (2009). School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber. *J Adolesc Health*. ;45 368-275
7. Wang J., Iannotti R.J., Luk J.W. (2010). Bullying victimization among underweight and overweight U.S. Youth: Differential associations for boys and girls. *Journal of Adolescent Health*, 47 (1) (2010), pp. 99-101, 10.1016/j.jadohealth.2009.12.007
8. Бочавер А.А., Жилинская А.В., Хломов К.Д. Школьная травля и позиция учителей // *Социальная психология и общество*. 2015. Т. 6. № 1. С. 103–116.
9. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен // *Психология. Журнал высшей школы экономики*. 2013. Т. 10. № 3. С. 149–159.
10. Бутенко В.Н., Сидоренко О.А. Буллинг в школьной образовательной среде: опыт исследования психологических особенностей «обидчиков» и «жертв» // *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева*. 2015. № 3 (33). С. 138–143.
11. Кривцова С.В., Белевич А.А., Шапкина А.Н. Школьный буллинг: об опыте исследований распространенности буллинга в школах Германии, Австрии, России // *Образовательная политика*. 2016. Т. 3. № 73. С. 2–25.

12. Обухова Ю.В., Гурьева В.О. Образ сверстника – жертвы буллинга у школьников с разной выраженностью виктимного поведения // Российский психологический журнал. 2017. № 2. С. 8–10.
13. Овсяник О.А., Зотова Л.Э. Шульга Т.И., Сидячева Н.В. Проявление агрессивного поведения в процессе социально-психологической адаптации личности // Современные исследования социальных проблем. 2015. № 1 (45). С. 36-47.
14. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: Психология моббинга. М., 2012. 264 с.
15. Bronfenbrenner U. Making human beings human: Bioecological perspectives on human development. Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. 336 p.
16. Sullivan K. The anti-bullying handbook. London, 2011. 250 p
17. Ajzen I., Madden T.J. Prediction of goal-oriented behavior: Attitudes, intention and perceived behavioral control // Journal of Experimental Social Psychology. 1986. Vol. 22. Pp. 453–474. 112 ISSN 2072-8514 Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки 2018 / № 3
18. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. СПб., 2007. 480 с.

**АРТ-ТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ТЕХНИКИ В РАБОТЕ С
ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЧУВСТВЕННОЙ СФЕРОЙ КАК СПОСОБ
РАЗРЕШЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО КОНФЛИКТА И СНИЖЕНИЯ
УРОВНЯ ТРЕВОГИ**

**ART THERAPEUTIC TECHNIQUES IN WORKING WITH THE
EMOTIONAL-SENSUAL SPHERE AS A WAY TO RESOLUTION THE
INTERNAL CONFLICT AND REDUCING THE LEVEL OF ANXIETY**

**Францева К.А., магистр кафедры психологии и педагогики,
Волк М.И., доцент кафедры психологии и педагогики, кандидат
психологических наук, доцент, РУДН, Москва, РФ**

**Frantseva Kristina Alekseevna, Master of the Department of Psychology
and Pedagogy,
Volk Marina Igorevna, Ph.D., Associate Professor Department of
Psychology and Pedagogy, Peoples' Friendship University of Russia (RUDN
University), Moscow, RF**

Аннотация. В статье представлены результаты пилотажного исследования влияния арт-терапевтических техник в работе с эмоционально-чувственной сферой для решения внутренних конфликтов и снижения уровня тревоги. Основу исследования составил эксперимент. Исследование